

КАТЕГОРИЯТА ВИД НА ГЛАГОЛА И МЕТОДИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ПРЕПОДАВАНЕТО Й В БЪЛГАРСКИТЕ УЧИЛИЩА ЗАД ГРАНИЦА

КАТЯ ЧАРАЛОЗОВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
charalozova@abv.bg

Статията интерпретира категорията вид като семантична категория, в която членовете на видовата двойка са различни лексеми, а не словоформи на една лексема. След теоретичната част са представени методическите аспекти на преподаването на категорията на ученици в българските училища зад граница, като се обръща внимание на последователността и начините за въвеждането на формите за свършен и несвършен вид при отделните глаголни времена.

Ключови думи: семантична категория, методологически аспекти на преподаването, вид на глагола, сегашно време, минало неопределено време, имперфект, глаголни времена, български език

THE CATEGORY OF VERB ASPECT. METHODOLOGICAL PERSPECTIVES IN TEACHING ASPECT IN BULGARIAN SCHOOLS ABROAD

KATYA CHARALZOVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
charalozova@abv.bg

The article views aspect as a semantic category where members of the aspects pairs represent not word forms but distinct lexemes. Following the theoretical account, the author discusses methodological aspects of teaching the category of aspect to students in Bulgarian schools abroad with a view to the consistent representation of knowledge and the ways of introducing the perfective and imperfective verbs and their forms in the different tenses.

Keywords: semantic category, methodological aspects of teaching, aspect, Present tense, Perfect tense, Imperfect tense, verb tenses, Bulgarian language

Категорията *вид на глагола* е присъща на всички славянски езици, в това число и на българския език, в който имперфективацията като процес е намерила своето най-пълно осъществяване. От всеки глагол от свършен вид се образува имперфективен корелат, образуван с имперфективираща наставка. Така във видовата система на българския език се оформят симетрични видови двойки, състоящи се от свършен и съответния несвършен глагол (ГСБКЕ Т. 2/GSBKE Т. 2). В съвременната лингвистика е утвърдено схващането, че когато видът се изразява със словоизменителна грамема, в глаголната система на такива езици възникват дефективни парадигми, което прави изключително сложни интерпретацията и преподаването на категорията при изучаването на съответния език (в случая българския). Особено трудно е осъзнаването на разликата в употребата на формите за свършен и несвършен вид при преподаването на категорията на невладеещите или малко владеещите български език. Най-напред ще се спрем накратко върху значението на вида като семантична категория, а по-нататък ще интерпретираме конкретно методическото ѝ представяне в процеса на преподаване на българския език като втори език или като чужд.

В съвременната лингвистиката съществуват различни възгледи за вида като категория. Открояват се две основни схващания:

1. Видът е словоизменителна категория, а видовите двойки – форми на една и съща дума.

2. Видът е класифицираща (семантична) категория и членовете на видовата двойка са различни лексеми, а не словоформи на една лексема.

Споделяме схващането, че видът е семантична (класифицираща) категория и глаголите от видовите двойки са различни лексеми. Съвсем накратко ще представим тезата за вида като класифицираща (семантична) категория. Съвременните когнитивни теории, утвърждавайки, че реалните житейски ситуации се отразяват в граматиката, все по-настойчиво търсят обяснение на вида като семантична категория, свързана с човешкия поглед и структурирането на света (Verkuyl 1993). Приема се, че глаголите описват ситуации, свързани с времето. Най-общо ситуациите, разграничени още от Аристотел, са статични и динамични. За класификацията на глаголите, обозначаващи съществуващи във времето ситуации, са релевантни признаците: динамичност/статичност; пределност/непределност и продължителност/мигновеност. Първоначалното деление на предикатите е на статични и динамични глаголи, опис-

ващи статични и динамични ситуации. Статичните глаголи обозначават състояния (*лежа, спя, седя*), които не се развиват във времето. Динамичните ситуации се развиват и съответно динамичните глаголи обозначават изменения, за чието осъществяване е необходим постоянен приток на енергия. Динамичните глаголи от своя страна се делят на глаголи, обозначаващи процеси (*чета, отварям, купувам*), които се развиват във времето, и на глаголи, обозначаващи събития (*купя, прочита, отваря*), които представляват мигновен преход от едно състояние в друго. Процесите от своя страна в зависимост от начина, по който се развиват, се делят на пределни и непределни, което предопределя видовата характеристика на глаголите. Процеси, които в своето развитие стигат до предел, т.е. до своя естествен завършек, се обозначават от пределни глаголи (*отварям*). Тяхното развитие завършва със събитие (*отворя*), т.е. с промяна на състоянието на субекта или обекта (*пиша писмо – напиша писмо*).

Непределните процеси протичат непрекъснато, те не могат да бъдат завършени, а само прекратени. Глаголите, които ги обозначават, са непределни. Така се оформя една семантична класификация на предикатите, според която глаголите се делят на *статични* и *динамични*. *Динамичните* от своя страна се делят на глаголи, обозначаващи *събития*, и глаголи, обозначаващи *процеси*, които могат да бъдат *пределни* или *непределни*. Тази класификация има универсален характер и е валидна за описанието на глаголните системи на различни езици. Така например известна е подобната класификация на З. Вендлер за английските глаголи, обозначаващи *състояния* (states), непроменящи се във времето, *дейности* (activities), динамични ситуации без естествен предел, *изпълнения* (accomplishments), динамични продължителни пределни ситуации, прекратяващи съществуването си с достигане до предел, и *постижения* (achievements), динамични ситуации с преход от едно състояние в друго или събития (Vendler 1967).

Принадлежността на глагола към един от тези семантични класове предопределя неговите аспектилни свойства – категоризирането му за славянските езици към свършен или несвършен вид, възможността да влиза във видова корелация и да образува видова двойка. Затова за славянската аспектология е важно как се съотнасят съответните класове глаголи към категорията вид. Казано по друг начин, необходимо е да се установи семантичната основа на видовото противопоставяне.

Така за свършения вид може да се каже, че изразява цялостно, ограничено с предел действие, което в своето развитие води до настъпване на ново състояние на субекта или обекта, т.е. до смяна на ситуацията. Тъй като събитията означават преминаване на едно състояние в друго, е ясно, че свършеният вид обозначава *събитие*, което е и неговият онтологичен потенциал. Несвършеният вид като немаркиран член на опозицията може да изразява както *процеси* и *състояния* (една и съща ситуация), така и *събития* (промяна на ситуацията) в определен контекст (сегашно историческо време и повторителност).

След като беше показан онтологичният потенциал на глаголите от свършен и несвършен вид, т.е. възможността да изразяват *процеси* (пределни и непределни), *събития* и *състояния*, може според принадлежността на глагола към един от тези семантични класове да се предскаже възможността за влизане в корелативни отношения, т.е. възможността да образува видови двойки и да бъде определен типът на самата видова двойка (Чаралозова/Charalozova 2009). Така глаголите, които обозначават *състояния* (*states*) и *непределни процеси* (*activities*), са от несвършен вид и нямат съответствия от свършен вид. Те са *imperfektiva tantum*. Глаголите, които обозначават *пределни процеси* (*accomplishments*), са от несвършен вид (изразяват процес, който се движи към своя предел) и от свършен вид (обозначават събитие, резултат от този процес). Те образуват пределна видова двойка (*хвърлям/хвърля; пиша/напиша*). Глаголите, които обозначават *събитие* (*achievements*), могат също да бъдат от свършен и несвършен вид, като несвършеният вид обозначава същото събитие, но повторено многократно и концептуализирано като процес (Чаралозова/Charalozova 2009). Те образуват тривиална видова двойка (*намирам/намеря; отварям/отворя; прочитам/прочета, напиша/написвам*).

Практическото усвояване на категорията вид на глагола от обучаеми, които не владеят българския език или го владеят слабо, е свързано с употребата на двата корелата във видовата двойка – глаголите от несвършен вид и съответните глаголи от свършен вид. Изхожда се от основната характеристика на свършения вид да изразява цялостно действие (събитие), и на несвършения вид, който може да изразява процеси и състояния и като немаркиран член на опозицията да изразява също и събития (Станков/Stankov 1980). Най-естествено процесната семантика на глагола се проявява в сегашно време. В сегашно време се употребяват основно глаголи от несвършен вид, защото семантичният

елемент непрекратеност на действието, което се концептуализира като процес, протичащ в момента на говоренето, не може да се съчетае със значението на свършения вид. Следователно като начало в обучението се започва с представянето на глаголите от несвършен вид. В учебната програма също е предвидено като начало изучаването на сегашно време. В програмата за преподаване на българския език като втори усвояването на сегашно време е предвидено за първи и втори клас. Постепенно в хода на обучение и във връзка с преподаването на предвидените за изучаване теми се натрупва един значителен запас от основни глаголи, които са само от несвършен вид. На този етап от преподаването не се правят никакви обобщения и теоретични обяснения. След като е натрупан значителен лексикален запас от несвършени по вид глаголи, се прави обобщение на трите спрежения по тематични гласни с цел обучаемите да могат практически да разпознават спреженията. Това е изключително важно, защото в по-нататъшните етапи от обучението ще им се налага сами да правят формите на времената по чисто формален начин. Във всеки учебник е необходимо да има таблица, която да представя глаголите от трите спрежения като глаголи от три групи : е-група, и-група, а/я-група. Тук няма да се спираме на начина на представяне на формалното описание на групите, тъй като това не е предмет на настоящото изложение. Но при обясненията за формалните различия при отделните спрежения като илюстративен материал се използват глаголи и от свършен вид. Като обобщение в процеса на обяснение на спрежението може да се каже, че глаголите имат три групи и две форми (първа форма – глаголи от несвършен вид, и втора форма – глаголи от свършен вид). Като тук само чрез примери, без да се използва терминология, за първи път се споменава на учениците за глаголния вид, напр.: първа форма – *купувам, отварям, влизам*; втора форма – *купя, отворя, вляза*.

Но в сегашно време в да-конструкция след глаголите *искам, мога и трябва* може да се употреби освен несвършен глагол и глагол от свършен вид (*искам да купя, мога да купя, трябва да купя*) като изразяващ еднократно действие. Точно на този етап учениците, упражнявайки конструкции с глаголите *искам, мога и трябва*, овладяват формите за свършен вид на всички глаголи, които са преподадени до този момент само с формата си за несвършен вид. На този етап от преподаването, за да се разграничи значението на изразите с глагол от свършен вид от значението на изразите с глагол в несвършен вид, се обяснява на уче-

ниците, че употребата на несвършения глагол означава действие, което се повтаря много пъти, а на свършения – еднократно действие. И отново с примери (*Много пъти искам да купувам от това кафе; Днес (един път) искам да купя от това кафе*). С примери и упражнения се осъзнава разликата в употребата на свършения и несвършения вид в сегашно време и се научават формите за двата вида.

От това, че действието в сегашно време на глагол от несвършен вид е представено като процес в динамиката на своето развитие, при което се фиксира среден период в протичането му като отделна фаза от развитието на процеса, следва, че несвършеният глагол може да се свързва с обстоятелствени изрази за продължителност като: *дълго, два часа, по цели дни, с фазови глаголи (започвам, продължавам, свършвам)*, с изрази като: *продължително, понякога, често, обикновено, всеки ден, ежедневно, всяка минута, всяка вечер, винаги* и пр. Освен това с глагол от несвършен вид може да се отговори на въпроса: „Какво правиш в момента?“, което прави възможна употребата му в актуално сегашно време. Употребява се и в неактуално сегашно време, в сегашно историческо време и в контекст на повторителност. Например: *Той чете книга; В момента той чете книга; Той често чете тази книга; Той пише бележка и я пхва под вратата*. На учениците като маркер, който изисква задължителна употреба на несвършен вид, се задават посочените по-горе изрази.

Употребата на свършен вид в сегашно време след глаголите *искам, мога, трябва* се свързва с други обстоятелствени изрази като: *за два часа, за определено време* и др., фиксиращи срок на завършване на действието.

Следващ етап в преподаването на категорията вид е употребата на свършения и несвършения вид в бъдеще време. Действията, извършвани в бъдеще време, могат да се изразяват както от глаголи от свършен вид, така и от несвършени глаголи. Разлика в употребата на двете форми задава ситуацията. При многократно извършване на бъдещото действие се употребяват форми от несвършен вид, а при еднократно действие – форми на свършен вид. Например: *Всеки ден ще отивам на време в училище; Утре ще отида навреме на училище*. При усвояването на бъдеще време учениците упражняват формите на глаголите от свършен вид и на глаголите от несвършен вид, както и употребата им в контекст на повторителност или на еднократно извършвано действие. Както и при сегашно време двете форми (свършената и несвършената)

се употребяват с различни обстоятелствени изрази, задаващи контекст на многократно или на еднократно извършване на действието. За бъдеще време по-естествен е контекстът на еднократно извършване на действието и употребата на свършения вид. Усвояването на бъдеще време е естествен начин за заучаване на формите на глаголите от свършен вид. До този момент учениците вече са натрупали значителен запас от глаголи, усвоили са двете форми – свършената и несвършената, и са разбрали разликата в значението на изразите с глаголи от свършен и несвършен вид.

Сега е време да се обобщи употребата на вида при повелителните форми. И тук тя се подчинява на същите закономерности: при ситуация на многократно извършване на действието се използва форма на несвършен вид (*Винаги лягай рано!*). При еднократно действие се употребява свършеният вид (*Утре легни рано!*). Трябва обаче да се наблегне, че при отрицателна императивна форма се използва само несвършеният вид (*Утре не лягай рано!*).

По-сложно е обяснението на вида във времената за предходност. При аориста се употребяват както свършени по вид глаголи, така и несвършени. Основната употреба е на глаголи от свършен вид, които обозначават цялостно действие (Станков/Stankov 1969). Свършените корелати не се употребяват след фазови глаголи и обстоятелствени изрази за продължителност. Идеята за завършеност на действието дава възможност тези глаголи да се свързват с обстоятелствени изрази, фиксиращи срок на завършването, като например *за два часа*. Такива изрази обикновено задават точни параметри на ситуацията (*Прочетох урока/50 страници; Вчера написах две писма*). Отговарят на въпроса: *Точно какво, кога, колко направих?* Обикновено действието е еднократно (*Преди пет минути видях Асен*). Несвършените глаголи в съответствие със семантиката на процесност и многократност на несвършения вид в аорист отговарят на въпросите: *Колко дълго правих това?; Колко пъти правих това?* Например: *Снощи четох два часа; Вчера два пъти излизах*. Несвършеният вид в тези случаи обозначава продължително или многократно извършвано действие. При преподаването на аориста за обучаваните е много важно да разберат и усвоят разликата в значението на изразите с глаголи от свършен вид, които обозначават цялостно или еднократно действие, и на глаголите от несвършен вид, които обозначават продължителност и многократност на представяното действие (Станков/Stankov 1980).

По своята темпорална ориентация минало несвършено време принадлежи към времената за съвременност. Това предопределя употребата на видовите форми. Основно в минало несвършено време се употребява несвършеният вид, който означава многократно извършване на действието в миналото (*Всеки ден пушеше по кутия цигари; Обикновено купуваше кафе от кафенето отсреща*). Употребата на глаголи от свършен вид е силно ограничена. Срещат се в подчинени изречения след думи като *щом, след като, като* и др., които сигнализират извършване на цялостно и завършено действие (*След като станеше, отиваше бързо в банята*).

При резултативните времена (минало неопределено, минало предварително и бъдеще предварително) се употребяват както глаголи от свършен вид, така и глаголи от несвършен вид (Станков/Stankov 1969). При употребата на свършения вид действието се представя като резултат (*Тя е седнала; Тя беше седнала; Тя ще е седнала*), а при употребата на несвършения вид действието се представя като факт (*Тя е седяла на това място; Тя беше седяла на това място; Вече ще е седяла на това място*).

Тази статия е плод на свързването на теоретичния подход към аспектиалността с дългогодишния опит на авторката при преподаването на българския език като чужд и цели да подпомогне преподавателите по български език не само в училищата зад граница, но и тези, които обучават деца, чийто роден език не е българският. Смятам, че само методиката на преподаване на българския език като чужд в българските училища, където учат деца, на които българският език не е майчин, може да обезпечи успешен учебен процес в овладяването на българския език.

ЛИТЕРАТУРА

- ГСБКЕ Т. 2 1983: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология. София, Издателство на БАН.
- Станков 1969: *Станков, В.* Българските глаголни времена. София, Наука и изкуство.
- Станков 1980: *Станков, В.* Глаголният вид в българския книжовен език. София, Наука и изкуство.
- Чаралозова 2009: *Чаралозова, К.* Десемантизация на глаголните представки и отражението ѝ върху темпоралната парадигма на глаголите. – В: *Проблеми на граматичната система на българския език – глагол*. София, Издателство на БАН.

- Vendler 1967: *Vendler, Z. Verbs and times. – Linguistics in Philosophy*. Ithdid – New York, pp. 97–121.
- Verkuyl 1993: *Verkuyl, H. A. Theory of Aspectualiti. The Interaction between Temporal and Atemporal Strukture. – Cambridge Studies in Linguistics*, Vol. 64. Cambridge University Press.

REFERENCES

- Charalozova 2009: *Charalozova, K. Desemantizatsiya na glagolnite predstavki i otrazhenieto i v temporalnata paradigma na glagolite. – In: Problemi na gramatichnata sistema na balgarskiya ezik – glagol*. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- GSBKE T. 2 1983. *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 2. Morfologiya*. Sofia, Izdatelstvo na BAN.
- Stankov 1969: *Stankov, V. Balgarskite glagolni vremena*. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Stankov 1980: *Stankov, V. Glagolnyat vid v balgarskiya ezik*. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Vendler 1967: *Vendler, Z. Verbs and times. – Linguistics in Philosophy*. Ithdid – New York, pp. 97–121.
- Verkuyl 1993: *Verkuyl, H. A. Theory of Aspectualiti. The Interaction between Temporal and Atemporal Strukture. – Cambridge Studies in Linguistics*, Vol. 64. Cambridge University Press.

✉ Доц. д-р Катя Чаралозова
Секция за съвременен български език
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“
Българска академия на науките
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ *Assoc. Prof. Katya Charalozova, PhD*
Department of Modern Bulgarian Language
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria